

Skowronek, Jerzy

Udział Adama Jerzego Czartoryskiego w pracach nad reformami wewnętrznymi w Rosji (1801-1807)

Przegląd Historyczny 58/3, 464-480

1967

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

JERZY SKOWRONEK

Udział Adama Jerzego Czartoryskiego w pracach nad reformami wewnętrznymi w Rosji (1801—1807)

W bogatej biografii A. J. Czartoryskiego okres jego pobytu w Petersburgu nie wzbudził dotychczas głębszego zainteresowania historyków. Nawet w najlepszych pracach można było znaleźć najwyżej ogólnikową, najczęściej tendencyjną i powierzchowną, charakterystykę koncepcji ks. Adama w zakresie polityki zewnętrznej Rosji lub pochwały jego zasług w rozwoju szkolnictwa w zaborze rosyjskim. Zupełnym milczeniem pomijano działalność Czartoryskiego w zakresie rosyjskiej polityki wewnętrznej, która przecież w początkach panowania Aleksandra I najbardziej interesowała społeczeństwo rosyjskie, a przejściowo — również młodego cara.

Adam Czartoryski (ur. w 1770 r.) — najstarszy syn Izabeli z Flemingów i Adama Kazimierza — w maju 1795 r. przybył do Petersburga wraz ze swym młodszym bratem Konstantym, aby ratować majątki rodziców, położone w zaborze rosyjskim, przed groźbą przymusowej sprzedaży¹. Zdołał tego dokonać za cenę dobrowolnego wstąpienia w służbę na dworze Katarzyny II². Wiosną 1796 r. zaprzyjaźnił się z wnukiem carycy — w. ks. Aleksandrem. Ogólnikowe zapewnienia Aleksandra o pragnieniu naprawienia krzywd wyrządzonych Polakom przez Katarzynę II, jego marzenia o gruntownej zmianie polityki caratu oraz głę-

¹ M. Kukiel, *Czartoryski and European Unity 1770—1861*, New Jersey 1955, s. 15 (niesłusznie twierdzi, że wyjazd Czartoryskich do Petersburga nastąpił z inicjatywy Katarzyny II); A. J. Czartoryski do matki, Sieniawa, 19 stycznia 1795 (odpis) BCz., ewidencja rkps 1199; I. Czartoryska do N. Repnina, Wiedeń, 19 stycznia 1795, *Bumagi N. Repnina za wremja upravlennija jego Litwoju*, wyd. N. I. Kostomarov, „Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoriceskogo Obszczestwa” (dalej cyt. SIRIO) t. XVI, St. Peterburg 1875, s. 113—116; ukazy Katarzyny II dla gub. Tutołmina, 3 maja i 3 grudnia 1794 (kopie), Biblioteka im. Lenina w Moskwie, f. 218, vol. 751, w. 32, 56, 58. Ostateczna decyzja zawierająca groźbę przymusowej sprzedaży — ukaz z 14 maja 1796 (tamże, k. 97). Daty w niniejszym artykule podawane są według nowego stylu.

² Ukaz Katarzyny II dla Tutołmina, 31 sierpnia 1795, tamże, k. 135, 173; A. Czartoryski do Repnina, wrzesień 1795, *Bumagi...*, s. 297. Jedynym pisany śladem ewentualnej pośredniej inicjatywy Katarzyny II w sprawie wysłania Czartoryskich do Petersburga jest zwrot w liście A. I. Morkowa do A. K. Razumowskiego z 7 września 1794, że A. K. Czartoryski „nie dotrze do majątku, dopóki nie zajmie się losem swych dzieci” (A. A. Wasilczikow, *Semiejstwo Razumowskich* t. V, St. Peterburg 1894, s. 212). Dotychczas niezgodnie z prawdą tłumaczono ten krok koniecznością uniknięcia pełnej ruiny majątkowej Czartoryskich i ich licznych drobnych wierzycieli (A. J. Czartoryski, *Pamiętniki... i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I* t. I, Kraków 1904, s. 96).

boka miłość Czartoryskiego do w. ks. Elżbiety stanowiły czynniki umacniające dziwną przyjaźń polskiego arystokraty i przyszłego samowładcy Rosji. Przyjaźń ta mogła być wykorzystana przez cara w nowych powi-
kaniach w sprawie polskiej i stać się bazą odtworzenia prorosyjskiej orientacji wśród części arystokracji i szlachty polskiej. Więzy łączące Aleksandra i Czartoryskiego przetrwały panowanie Pawła I, który niezadowolony z tej przyjaźni „zesłał” księcia Adama na stanowisko ambasadora rosyjskiego przy królu sardyńskim. Natychmiast po objęciu władzy przez Aleksandra, Czartoryski, wezwany przez przyjaciela, wrócił do Petersburga, by wziąć udział w przygotowaniu reform wewnętrznych opracowywanych w kółku tzw. „młodych przyjaciół cara”. Kółko to — złożone z hr. Wiktora Pawłowicza Koczubeja, Mikołaja Mikołajewicza Nowosilcowa, ks. Adama i hr. Pawła Aleksandrowicza Stroganowa — zaczęło organizować się z inicjatywy Czartoryskiego w okresie panowania Pawła I³. Ale dopiero przewrót pałacowy 1801 r. i ówczesna sytuacja pobudziły je do działania.

Car obawiał się arystokracji i szukał mocniejszego oparcia dla swego panowania. Katastrofa ojca przypominała mu, że skrajne tendencje absolutyzmu nie mają żadnej bazy społecznej. Przemiany gospodarczo-społeczne coraz wyraźniej wymagały gruntownych reform wewnątrz państwa. Rozwój manufaktur i chałupniczego przemysłu chłopskiego, rosnące obroty handlu wewnętrznego i zewnętrznego zaczynały tworzyć bazę dla nowych, kapitalistycznych stosunków w mieście, co przyspieszało i pogłębiało kryzys systemu pańszczyźnianego w rolnictwie. Wystąpienia chłopskie u schyłku XVIII i w początkach XIX stulecia, oddziaływanie zmian zaprowadzonych przez Wielką Rewolucję Francuską, wreszcie rosnąca anglomania przedstawicieli arystokracji — wszystko to w różnorodny sposób sprzyjało rodzeniu się projektów reform⁴.

Wyższe kręgi społeczeństwa stanęły wobec alternatywy: kontynuować coraz bardziej niebezpieczną równoczesną walkę z burżuazyjną Francją i z wszelkimi symptomatami zmian wewnątrz państwa czy przeprowadzić minimalne reformy administracyjne i społeczne celem utrzymania podstaw dotychczasowego porządku społecznego, osłabienia konfliktów wewnętrznych i zmobilizowania w ten sposób większych sił przeciw potężnej Francji. Władca i grupa światlejszych przedstawicieli młodej generacji arystokracji, wychowanych często na wzorach Oświecenia, wybierała drugą alternatywę. Łagodzenie absolutyzmu carskiego odpowiadało arystokracji i nie naruszało podstaw ustroju państwa, a stanowiło dobry oręż propagandowy w walce przeciw dyktaturze wojskowej Bonapartego. Powyższe tendencje polityczne tworzyły swoisty „liberalizm arystokratyczno-oświeceniowy”, który w większym stopniu był

³ Tamże, s. 107 n. Grupa ta snuła plany o przebudowie Rosji w przyszłości i przygotowywała ją, wybierając różne dzieła oświeceniowe do tłumaczenia, a nawet publikując anonimowo artykuły „dla rozszerzenia oświecenia”. Por. A. I. Turgeniew do M. I. Turgeniewa, 18 października 1827, *Iz pisem A. I. Turgeniewa*, „Russkij Archiw” 1895, nr 9, s. 66 n.; A. N. Pypin, *Obszczestwiennoje dwiżenije w Rossii pri Aleksandre I*, St. Peterburg 1900, s. 110 n. W pierwszych latach panowania Aleksandra I artykuły te publikowali najprawdopodobniej w „Sankt - Petersburgskim Żurnale”.

⁴ A. W. Predteczenski, *Oczerki obszczestwiennno-politiceskoj istorii Rossii w pierwoj czetwerti XIX wieka*, Moskwa—Leningrad 1957, s. 29—42; M. K. Rożkowska, *Oczerki ekonomiczeskoj istorii Rossii pierwoj połowiny XIX w.*, [w:] *Sbornik statiej*, Moskwa 1959, s. 18—40.

taktyką polityczną, wynikającą z trudnej sytuacji kół rządzących i odczucia konieczności zmian, aniżeli ściśle sprecyzowaną ideologią.

W czerwcu 1801 r. Aleksander w oparciu o projekt Stroganowa stworzył z kółka „młodych przyjaciół“ tzw. „Nieoficjalny Komitet“⁵, któremu współcześni przypisywali decydującą rolę w polityce wewnętrznej i zewnętrznej lat 1801—1806. Miał on precyzować wstępne założenia szeroko, ale mgliście projektowanych reform, a zarazem stanowił nieoficjalny organ opiniotwórczy i postulujący wobec władcy. Członkowie Komitetu zasiadali u stołu Aleksandra, skąd często potajemnie udawali się do jego gabinetu na kawę i dyskusję. Aleksander przysłuchiwał się ich debatom, wypowiadał własne poglądy czy uwagi i... podejmował decyzje niezależnie od najbardziej umotywowanych wniosków Komitetu.

Inicjatorem i siłą motoryczną Komitetu był Stroganow — dwudziestodmioletni syn dworzana Katarzyny II, człowieka o niezależnych, liberalizujących poglądach⁶. Obok niego dużą rolę odgrywali Czartoryski i Nowosilcow⁷. Wszyscy trzej odznaczali się anglomanią i pragnęli oprzeć reformy na angielskim systemie rządzenia. Współpracowali ze sobą tworząc tzw. triumwirat mający przewagę w Komitecie⁸. Triumwirat nie oznaczał programowej jedności tych ludzi, a jedynie pewne ich powiązanie wobec trzymającego się na uboczu Koczubeja. Brak poparcia ze strony rosyjskiej arystokracji⁹ nie pozwalał Czartoryskiemu zająć niezależnego stanowiska wobec cesarza, a zwłaszcza narzucić mu swych koncepcji. Jego pozycja — najsłabsza w momencie organizowania Komitetu — została szybko umocniona, prawdopodobnie dzięki umiarkowanemu poglądom Czartoryskiego, bardziej odpowiadającym Aleksandrowi¹⁰.

„Młodzi“ nie rozporządzali w Rosji żadnym autorytetem jako politycy. Minimalna praktyka w rosyjskim aparacie administracyjnym i niezbyt dojrzały — jak na ich pozycję — wiek budziły niezadowolone dzia-

⁵ A. J. Czartoryski, op. cit., t. I, s. 172 n. Najpełniejsza charakterystyka Komitetu i jego działalności por. A. W. Predteczenski, op. cit., s. 90—145; N. Bogdanowicz, *Istoria carstwowanija imperatora Aleksandra I i Rossii w jego wremija* t. I, St. Petersburg 1869, s. 38—92 (przypisy). W polskiej literaturze historycznej przyjęła się nazwa Tajny Komitet, która niezbyt precyzyjnie tłumaczy termin rosyjski (Niegłasnyj Komitet) i nie oddaje istoty tej instytucji. Nazwa Nieoficjalny Komitet jest bardziej zgodna z faktyczną jego rolą. Stroganow pisząc o pracach Komitetu nie używał żadnej nazwy; jedynie w dwu luźnych notatkach pisze o *le comité de réformes* i *le petit comité* (Centralnyj Gosudarstwiennyj Archiw Drennich Aktow (dalej cyt. CGADA), Moskwa, f. 1278, vol. 10, k. 151, vol. 11, k. 92).

⁶ A. W. Predteczenski, op. cit., s. 90—94 (wyolbrzymia rolę Stroganowa); Nikołaj Michajłowicz, *Graf P. A. Stroganow (1774—1817)*, wstęp do t. I i II, Petersburg 1903; A. J. Czartoryski, op. cit., t. I, s. 104—107.

⁷ St. Smolka, *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym* t. II, Kraków 1907, s. 239—246 nn. (ocena Nowosilcowa zbyt negatywna); N. Bogdanowicz, op. cit. t. I, s. 72—75, 171; A. J. Czartoryski, op. cit. t. I, s. 107—109.

⁸ Tamże t. I, s. 170; Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 144 nn. Umocnienie i pełna konsolidacja triumwiratu nastąpiły w 1803—1804 r. (Ludwik Płatker do A. Czartoryskiego, Paryż, 29 stycznia 1804. BCz. rkps 5511).

⁹ W początkowym okresie działalności (do 1803 r.) ks. Adam posiadał co najwyżej życziwą, ale towarzyską sympatię niektórych salonów petersburskich — Golicynów, Naryszkinów, Kurakinów, hr. Nikołaja Toistoja, ks. Piotra Wołkońskiego (A. J. Czartoryski, op. cit. t. I, s. 38 nn.; W. N. Gółowina, *Zapiski grafini...*, St. Petersburg 1900, s. 168).

¹⁰ Notatki Stroganowa (maj 1801 r.), CGADA, f. 1278, vol. 14, k. 25.

łaczy z epoki Katarzyny i Pawła¹¹. Wyolbrzymiane plotki o pracy nad ogólną reformą powodowały rosnącą niechęć warstw wyższych wobec Komitetu i nie pozwalały na sformowanie jakiejś silniejszej grupy, popierającej młodych liberałów. Komitet nie zdobył przychylności masonerii, odrodzonej w początkach panowania Aleksandra, ale pozbawionej wewnętrznej treści i rozdieranej walką między starym i młodym pokoleniem masonów, między tendencjami konserwatywnymi i liberalnymi¹².

W obozie przeciwników „młodych przyjaciół cara“ znalazła się cała reakcja rosyjska (tzw. partia starorusów) zgrupowana wokół cesarzowej-matki i Piotra Dołgorukiego¹³. Obóz ten ze względu na swój układ i hasła był rozbity wewnętrznie i w warunkach carskiego samowładztwa nie mógł odegrać roli decydującej, aczkolwiek wpływał na postawę władcy. Elementem zespalałym tę frondę arystokratyczno-urzędniczą była wspólna niechęć do „młodych“, uważanych za najskrajniejszych jakobinów oraz nienawiść do wszelkich nowinek i prób reform. Obok zasadniczej różnicy postawy politycznej znalazło się tu miejsce dla krytykowania spraw drugorzędnych (np. surowego reżimu oszczędności i braku splendoru na dworze). Wewnątrz obozu toczyła się walka koterii bądź poszczególnych jednostek o urzędy i wpływy. Utrata ich również była czynnikiem wzmagającym nastroje opozycyjne poszkodowanego¹⁴. Czartoryski stanowił najlepszy obiekt dla ataków, ponieważ jego polskie pochodzenie oraz rola polityczna i patriotyzm rodziny Czartoryskich były cennymi argumentami dla opozycji.

Działalność Nieoficjalnego Komitetu została zainicjowana opracowaniem ogólnikowego planu jego pracy¹⁵. Na następnych posiedzeniach — zamiast ustalać konsekwentny program reform, których ukończeniem miała być liberalna konstytucja — dyskutowano różne zagadnienia nieistotne dla powyższego celu. Dopiero od listopada zaczęto debaty nad kwestią chłopską, rozszerzeniem kompetencji Senatu i utwo-

¹¹ N. Bogdanowicz, op. cit. t. I, s. 80, 88; A. N. Popow, *Zapiska Dmitra Prokofiewicza Troszczyńskiego ob uczeżdzenii ministerstw*, SIRIO t. III, St. Petersburg 1868, s. 8.

¹² A. A. Wasilczykow, op. cit. t. II, s. 45—47; A. Pypin, op. cit., s. 296—299, 304.

¹³ T. Schiemann, *Geschichte Russlands unter Kaiser Nikolaus I* cz. 1, Berlin 1904, s. 56 n.; A. Wasilczykow, op. cit. t. II, s. 49, 58; *Iz doniesenij Bawarskiego powierennego w dielach Olry w pierwyje gody carstwowania (1802—1806) imperatora Aleksandra I. S. priedistowijem W. Kn. Nikolaja Michajłowicza*, Petrograd 1917, s. 5—18; Hédouville do Talleyranda, 9 września 1802, *Diplomatyczne snoszenija Rossii s Franczejju w epochu Napoleona I*, wyd. A. S. Tracze wski (dalej cyt. DSRF) t. I, St. Petersburg 1890, s. 502.

¹⁴ A. J. Wiaziemski do A. Woroncowa (jesień 1801), *Archiw Kniazia Woroncowa* t. 14, wyd. P. Barteniew, Moskwa 1881, s. 390—393; G. R. Dierżawin, *Zapiski izwiestnych wsem proiszestwij i podlinnych diet, zakluczajuszczija w siebe żyżn...*, *Soczinenia Dierżawina* t. VI, wyd. J. Grof, St. Petersburg 1871, s. 757—777; *Iz doniesenij...*, s. 62—64.

¹⁵ Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, opublikował tzw. protokoły posiedzeń, będące w rzeczywistości brulionowymi notatkami Stroganowa z prac i dyskusji Nieoficjalnego Komitetu (rękopis CGADA, f. 1278, vol. 10, 11, 12); jest to podstawowe źródło dla zbadania działalności Komitetu. Inicjatorem Komitetu był Stroganow (*Essai sur le système à suivre dans la réformation de l'administration de l'Empire*, 9 maja 1801, tamże, vol. 14, k. 1—10). Hipoteza o wpływie Piattolego, masonerii i włoskich spisków na organizację Komitetu (G. Berté, *Rossija i italijskije gosudarstwa w period Risordżimento*, Moskwa 1957, s. 224) nie znajduje żadnego potwierdzenia w źródłach.

rzeniem ministerstw. Posiedzenia odbywały się w różnych odstępach czasu, niekiedy poprzedzane zasięgnięciem opinii ludzi spoza Komitetu¹⁶. Najbardziej zasadnicze problemy reform sąsiadowały z omawianiem kierunku i szczegółowych posunięć polityki zagranicznej lub kwestiami personalnymi¹⁷.

Komitet dążył do zdobycia funkcji głównego organu doradczego, działającego anonimowo i w ściślejszej tajemnicy, a zarazem mającego swój udział we wszystkich posunięciach władcy. W praktyce nie był nawet stałym, skonsolidowanym ciałem opiniodawczym. Wszystko zależało od osobistego wpływu członków Komitetu na cara oraz od układu sił na dworze i w wyższej administracji. Aleksander mimo nacisku „młodych przyjaciół” uporczywie bronił swej wyłącznej inicjatywy w sprawie reform i paraliżował dalej idące zamysły Komitetu. Stałe dążenie Stroganowa (popieranego przez Koczubeja) do sprecyzowania pełnego programu reform było zreżymowane przez cara na tory drobnych ulepszeń i likwidacji konkretnych bolączek biurokracji. Aleksander sugerował kodyfikację prawa zamiast opracowania konstytucji, chciał „przywrócić Senatowi jego pierwotną moc” — zamiast nadawać mu kompetencje prawodawczo-kontrolne¹⁸.

Początkowo udział ks. Adama w dyskusjach Komitetu ograniczał się do konkretnych uwag o polityce zagranicznej i doradcach cara. Gorąco bronił A. Woroncowa proponującego przywrócenie „Żalowanej Gramoty”, aprobował jego sugestie uważając, że Woroncowa hołduje „młodemu ideom” (!), a zresztą „byłoby niebezpieczne zrażać takiego człowieka”¹⁹.

Dopiero debaty nad sprawą chłopską przyniosły wzrost aktywności Czartoryskiego. Był to jeden z najważniejszych problemów, jakie dyskutowano w Komitecie. Rosyjski system poddańczo-pańszczyźniany należał do najcięższych form feudalizmu w Europie²⁰. Niektórzy ziemianie rosyjscy i zwolennicy Oświecenia, widząc narastający kryzys stosunków pańszczyźnianych i spadek dochodów, usiłowali przeciwdziałać temu przez modernizację techniki gospodarowania, a nawet wysuwali projekty zmian w stosunkach wiejskich²¹.

Czartoryski, podobnie jak inni członkowie Komitetu, chętnie godził się na reformy w dobrach państwowych. Popierał projekt zezwolenia mieszczanom i wolnym chłopom państwowym na nabywanie ziemi nie

¹⁶ A. W. Predteczenski, op. cit., s. 80—90. Wbrew rozpowszechnionym poglądom historyków — w posiedzeniach Komitetu nie brał udziału nikt poza jego członkami; błąd wynikał z mylnego odczytania wzmianek o posiedzeniach Komitetu Ministrów zamieszczonych również w korespondencji „młodych przyjaciół”.

¹⁷ Posiedzenie Nieoficjalnego Komitetu 13 i 22 lipca 1801. Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 66—71.

¹⁸ Notatki Stroganowa z wiosny i grudnia 1801 r. CGADA, f. 1278, vol. 14, k. 26—28, vol. 13, k. 83.

¹⁹ Posiedzenie Komitetu 27 lipca 1801. Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 75.

²⁰ S. B. Okuń, *Oczerki istorii SSSR konca XVIII-pierwoj połowiny XIX w., Moskwa—Leningrad 1956*, s. 20—29; *Krestjanskoje dwiżenije w Rossii w XIX — naczale XX wieka. Sbornik dokumentow*, pod red. S. N. Wałka, t. I, Moskwa 1961, s. 12—15, 26; S. Mielgunow, *Diela i ludi Aleksandrowskogo wriemieni*, Berlin 1923, s. 6—13.

²¹ A. W. Predteczenski, op. cit., s. 147—178; posiedzenie Komitetu, 16 i 30 listopada 1801 i 21 listopada 1803. Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 102—104, 108, 242.

użytkowanej przez chłopów pańszczyźnianych. Wraz z Koczubejem i Stroganowem proponował dodać do tego pewne zmiany w położeniu chłopów prywatnych. W jaskrawych barwach odmalował ich ciężką sytuację. Uważał, że wobec srogości wszechwładzy pana nad chłopem państwo nie może krępować się niczym przy jej naruszaniu; powinno więc zezwolić chłopom na nabywanie ziemi i zakazać sprzedaży chłopca bez ziemi (*la permission d'achat des terres et d'interdiction de la vente individuelle*). Obawy zbytznego wzburzenia szlachty z tego powodu wydawały mu się bezpodstawne²². Wskazywał, że zaprzestanie rozdawania majątków państwowych szlachcie (wprowadzone ze względów oszczędnościowych przez Aleksandra) zahamuje pogorszenie sytuacji znacznej grupy chłopów państwowych²³. Korespondował z ojcem na temat opracowania nowych projektów w sprawach włościańskich²⁴. Niepokoił się o chłopów we własnych dobrach, proponował nowe umowy i zasady ich urządzenia.

Ojciec na prośbę syna sprecyzował swój program w kwestii włościańskiej. Stwierdzał, że państwo powinno otoczyć chłopów opieką, lecz zmiany należy wprowadzać bardzo wolno i ostrożnie. „Włościanin u nas przygotowanym być musi do zupełności szczęścia swego, sam kraj, a niemal każda prowincja z osobna powinna być urządzoną — w sposób wzbudzający przemysł i ułatwiający sposobność wybycia produktów pracowitości rolnika; nadto trzeba stan miast dźwignąć — Pierwsza reguła dobrego rządu jest ta, żeby żadna klasa nie ulepszała stan swój kosztem drugiej“. Najlepsze rozwiązanie to wprowadzenie 12-letnich dobrowolnych umów dzierżawnych²⁵. Ponadto można dać chłopom wolność przenoszenia się wraz ze swym majątkiem ruchomym. Wędrowni chłopów nie miałyby charakteru masowego, a sama możliwość porzucenia wsi „zmuszałaby panów być względnyimi wobec włościan“²⁶. Był to więc program typowy dla ówczesnych oświeceniowych ziemian, usiłujących przeprowadzić konieczne zmiany w stosunkach wiejskich przy pełnym uwzględnieniu interesów posiadaczy. Syn w pełni go aprobował. Uważał, że rząd uczynił w sprawie włościańskiej wszystko, a dalszy bieg „tego dzieła, którym tyle rozwagi, powolności i rozróżnienia wymaga, samymże właścicielem pozostawia“²⁷. Tak wysoko ocenił ukaz o wolnych rolnikach z 20 lutego [4 marca] 1803 r., zezwalający ziemianom na uwalnianie chłopów z obowiązkiem nadawania im gruntu na własność za odpowied-

²² Posiedzenie Komitetu 22 i 29 listopada 1801. Tamże, s. 107—109.

²³ A. Czartoryski do matki, 5 września 1801 (odpis), BCz. ewid. rkps 1499. Podobno w rzeczywistości car dawał majątki w dzierżawę dziedziczną, co znacznie pogarszało sytuację chłopca (S. Okuń, op. cit., s. 126).

²⁴ A. K. Czartoryski do A. Czartoryskiego, 26 maja 1803, 1 lutego 1804, BCz. ewid. rkps 1046, s. 295 n., 345.

²⁵ A. K. Czartoryski do A. Czartoryskiego, 10 lipca 1803. Tamże, s. 305—308.

²⁶ Podobno było to oparte na wzorach węgierskich (A. K. Czartoryski do A. Czartoryskiego, 6 września 1803, tamże, s. 318).

²⁷ A. Czartoryski do ojca 10 sierpnia 1803, BCz. ewid. rkps 3267; posiedzenie Komitetu 1 lutego 1802, Nikolaï Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 166 n. Por. podobne stanowisko później H. Mościcki, *Ze stosunków wileńskich w okresie 1816—1823*, „Biblioteka Warszawska” 1904, t. II, s. 513 n. W 1806 r. zabierając głos w Radzie Państwa przy rozstrzygnięciu sporów między dziedzicem a chłopami opowiadał się za czynszowaniem lub uwłaszczeniem za wykupem w drodze dobrowolnych umów bez interwencji państwa (posiedzenia Rady 19 maja i 13 października 1806, *Archiw Gosudarstwiennogo Sowietu* t. III, cz. I, St. Peterburg 1878, s. 804—806, cz. II, s. 846).

nim wykupem. Również Komitet uznał to prawo za wielki sukces, a obawiając się niezadowolonia szlachty nie projektował dalszych reform agrarnych²⁸, chociaż w rzeczywistości bardzo rzadko korzystano z tego ukazu i stosunki wiejskie nie uległy żadnym zmianom.

U schyłku 1801 r. Czartoryski uczestniczył w przygotowaniach reformy administracji, a zwłaszcza Senatu, który w drugiej połowie XVIII w. utracił swe pierwotne znaczenie. Nieoficjalny Komitet, a szczególnie A. Woroncow, proponował nadać tej instytucji prerogatywy ustawodawcze. Wybitni członkowie Senatu i doradcy cara opracowali różnorodne memoriały w tej sprawie²⁹. Opierając się na kilku z nich Stroganow 21 grudnia 1801 przedstawił Komitetowi kompromisowy projekt, przewidujący przekształcenie Senatu w najwyższą instancję sądową i kontrolującą. Książę Adam był autorem 9 artykułów projektu. Dążył w nich do ścisłego określenia kompetencji Senatu, umocnienia jego autorytetu oraz kontroli nad administracją terenową³⁰. W ten sposób starał się realizować stały postulat członków Komitetu, aby uczynić z Senatu przynajmniej tzw. władzę pośredniczącą między carem a społeczeństwem. Miał nadzieję, że w przyszłości, gdy Senat wzmocni swą pozycję i zwiększy kompetencje, jego I Departament stanie się wyższą izbą parlamentu³¹.

Na posiedzeniu 22 lutego 1802 Czartoryski wystąpił z memoriałem na temat ogólnych zasad zmian administracji państwowej³². Słusznie wskazywał na chaos w strukturze i działaniu wyższej administracji oraz brak ścisłego rozgraniczenia kompetencji, co przekreślało jakąkolwiek odpowiedzialność urzędników. Proponował konsekwentny podział władzy na sądowniczą, prawodawczą i wykonawczą oraz likwidację zbędnych urzędów. Reforma miała przynieść organizację niezawisłego sądownictwa, logiczny i precyzyjny podział całej administracji na resorty zarządzane przez ministrów oraz ścisłe ustalenie kompetencji Senatu. Równocześnie Czartoryski pragnął zlikwidować wszelką dwutorowość w kierowaniu administracją, wprowadzić pełną odpowiedzialność urzędników, zmniejszyć liczbę członków kolegiów ministerialnych i przekształcić je w organy doradcze przy boku samodzielnie decydujących ministrów. Chciał uczynić z Senatu najwyższą instancję sądowniczą i opiniująco-prawodawczą oraz organ kontrolujący administrację. Poprzez rozszerzenie uprawnień Senatu władca miał otrzymać bezstronne opinie o każdej sprawie. Znaczna redukcja liczby urzędników i podwyższenie ich uposażeń zapewniłyby większą sprężystość i szybkość pracy urzędników oraz zlikwidowałyby

²⁸ Posiedzenie Komitetu 26 października 1803, Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 231 n. Por. ocenę ustawodawstwa w sprawie chłopskiej S. Okuń, op. cit., s. 127—131.

²⁹ *Istoria Prawitielstwujuszczego Senata za dwiesti let 1711—1911* t. III, St Petersburg 1911, s. 7—69; A. W. Predteczenski, op. cit., s. 110—130.

³⁰ Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 301—313; brulion projektu Stroganowa ukazu o prawach Senatu, b. d., CGADA, f. 1278, vol. 13, k. 75—80. Projekt składał się z 44 artykułów. Nie udało się odnaleźć pełnego tekstu projektu Czartoryskiego w sprawie Senatu; być może książę brał tylko bezpośredni udział w redagowaniu projektu Stroganowa.

³¹ Tamże, k. 14 n., 66 n., 91; A. W. Predteczenski, op. cit., s. 125.

³² Stroganow, Note sur..., CGADA, f. 1278, vol. 13, k. 83 n.; A. Czartoryski, *Quelques pensées sur la réforme de l'administration en Russie* (kopia) BCz. rkps 5286, s. 1—26 omówienie i ocena memoriału — protokół posiedzenia Nieoficjalnego Komitetu 22 lutego 1802, Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 177—179. St. Smolka (op. cit. t. II, s. 116—120) przypuszcza, że założenia memoriału opierały się na projekcie Ludwika Platara, z którym Czartoryski znalazł się od 1799 r.

przekupstwo. Ludzi usuniętych z administracji można z pożytkiem wykorzystać w handlu, przemyśle czy rolnictwie.

Powyższy projekt ks. Adama utrzymywał podstawowe zasady carskiego samowładztwa. Liberalizował tylko niektóre jego formy, utrudniające sprawne funkcjonowanie rozbudowanego aparatu administracyjnego. Nie postulował stworzenia niezależnej władzy prawodawczej i wykonawczej, a więc pozycja władcy pozostałaby (przynajmniej na razie) nie naruszona. Aleksander chwalił zasady memoriału i przyjął go za podstawę w pracy nad przebudową administracji. Ale nie godził się na zbytne rozszerzenie kompetencji Senatu mimo wyjaśnień i argumentów „młodych przyjaciół”³³.

Niewielką rolę odegrał Czartoryski przy opracowywaniu planu stworzenia ministerstw. Wraz z Nowosilcowem konsultował się w tej sprawie z La Harpem, który gorąco poparł projekt powołania ministerstw³⁴. Książę wraz z Aleksandrem bronił utrzymania kolegiów przy boku ministrów i polemizował z Koczubejem, Nowosilcowem i Stroganowem postulującymi ich likwidację³⁵.

Gdy Koczubej i Nowosilcow nadawali ostateczną formę projektowi organizacji ministerstw, Czartoryski zainicjował przygotowania do stworzenia kodeksu praw rosyjskich. Specjalną komisję w tym celu powołała jeszcze Katarzyna II, a reaktywował Aleksander (17 czerwca 1801). Jednak efekty jej prac do r. 1802 były niewielkie³⁶. Aby stworzyć kodeks możliwie nowoczesny, Czartoryski opracował projekt listu do wszystkich wybitniejszych prawników europejskich, zapraszając do wzięcia udziału w pracy kodyfikacyjnej. Uważał, że wobec planowanych reform stworzenie nowego kodeksu jest przedwczesne. Najpierw trzeba zebrać wszelkie prawa i ukazy pozostające w mocy. (Tak więc Czartoryski był formalnie inicjatorem wielkiej pracy kodyfikacyjnej, której ukoronowaniem stało się „Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Impierii”). Ks. Adam uzytkowski zaproponował, aby oba kierunki prac przedstawił projekt programu, który po zatwierdzeniu przez Aleksandra został rozesłany obcym prawnikom. Czartoryski uważał, że wobec „intryganckiego usposobienia narodu francuskiego” trzeba pominąć prawników francuskich, lecz cesarz odrzucił tę sugestię³⁷.

Na dłuższy okres zaangażował się ks. Adam w przygotowanie reorganizacji szkolnictwa, zaproponowanej przez La Harpe'a w początkach 1802 r. Wobec złego stanu szkolnictwa w Rosji reformy w tej dziedzinie

³³ Posiedzenie Komitetu 28 marca 1802, Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 185 n.

³⁴ Tamże, s. 272 n.; posiedzenie Komitetu 29 marca 1802, tamże, s. 192.

³⁵ Posiedzenie Komitetu 5 kwietnia 1802, tamże, s. 197 n. St. Smolka (op. cit. t. II, s. 248) uważa, że Czartoryski opracował praktyczny projekt zorganizowania ministerstw, ale ma tu na myśli omówiony wyżej memoriał przedstawiony Komitetowi 22 lutego 1802 r.

³⁶ N. Pypin, op. cit., s. 98 n.; Pamiętnik A. J. Czartoryskiego (odpis), BCz. ewid. rkps 3219 (Czartoryski przypisuje Nowosilcowowi inicjatywę reaktywowania tej komisji w 1801 r.).

³⁷ Posiedzenie Komitetu 22 i 29 marca 1802, Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 184, 193 n.; O pracach nad projektem kodeksu w latach 1801—1805 por. N. Bogdanowicz, op. cit. t. I, s. 112—132. W dalszych pracach kodyfikacyjnych Czartoryski być może przekazywał część uwag ojca w sprawach administracji i praw zaboru rosyjskiego [A. K. Czartoryski do A. Czartoryskiego, 16 grudnia 1802 (kopia), BCz. ewid. rkps 1503].

były konieczne³⁸. Liczba szkół, jakość kadry nauczającej (często rekrutującej się spośród cudzoziemców) oraz metody i treść nauczania pozostawiały wiele do życzenia. W okresie panowania Katarzyny II opracowano projekty poprawienia tej sytuacji, ale wobec braku funduszy nie były one w pełni realizowane. W toku dyskusji w Nieoficjalnym Komitecie triumwirat wysunął projekt gruntownej przebudowy szkolnictwa w oparciu o wzory zachodnie³⁹.

Powołanie Ministerstwa Oświecenia Publicznego na podstawie manifestu z 8/20 września 1802 otwierało szerokie pole dla działalności Czartoryskiego. Ministerstwu powierzono szkolnictwo, cenzurę, drukarnie, biblioteki publiczne, muzea, gabinety i instytucje naukowe. Ks. Adam — wraz z Sewerynem Potockim, gen. Klingerem, Chitrowem, akademikiem Ozereckowskim i profesorem Fussem — mianowany członkiem Komisji Szkół (potem — Główny Zarząd Szkół)⁴⁰ był faktycznym twórcą ogólnego planu organizacji szkolnictwa⁴¹. Dzięki jego sugestiom prof. Fuss oparł w znacznym stopniu na wzorach Komisji Edukacji Narodowej swój projekt, stanowiący podstawę ukazu o „Tymczasowych przepisach oświecenia publicznego“ z 5 lutego 1803. Szczególną uwagę zwrócono na organizowanie nowych uniwersytetów w Petersburgu, Kazaniu, Dorpacie i Charkowie. Minister oświecenia, hr. Piotr Wasiliewicz Zawadowski, powierzył Czartoryskiemu i Potockiemu opracowanie projektu statutu uniwersyteckiego. Ks. Adam zasięgał w tym celu opinii o uniwersytetach niemieckich i angielskich⁴².

Po wprowadzeniu nowej organizacji szkolnictwa Czartoryski jako kurator okręgu wileńskiego (mianowany 6 lutego 1803) nadal zasiadał w Głównym Zarządzie Szkół. Reprezentował Zarząd w Komisji Szkół Wojskowych, która w początkach 1805 r. opracowała „Plan wojennowo-wospitania“, oparty na projekcie W. Zubowa. Aleksander zatwierdził wnioski Komisji, a jej członków powołał do Stałej Rady dla organizowania i zarządzania szkolnictwem wojskowym⁴³. Czartoryski miał więc pewien udział w wielkich sukcesach szkolnictwa rosyjskiego w latach

³⁸ S. Truchim, *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Łódź 1960, s. 11—42; N. Pypin, op. cit., s. 106—109; N. Bogdanowicz, op. cit. t. I, s. 138 n.; *Wiedomost o sostojanii narodnych ucziliszcz s 1782 po 1802 gg.*, Centralnyj Gosudarstwennyj Istoriceskij Archiw, Leningrad (dalej cyt. CGIAL), f. 731, vol. 1, k. 20—37, liczba szkół wzrosła w tym czasie ze 165 do 353, wliczając w to szkoły istniejące na ziemiach II i III zaboru rosyjskiego.

³⁹ Posiedzenie Nieoficjalnego Komitetu 4 stycznia i 23 kwietnia 1802, Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 144—149, 211 n.

⁴⁰ Ukaz carski z 20 września 1802, *Połnoje Sbranije Zakonow Rossijskoj Imperii s 1649 goda* (dalej cyt. PSZRI), s. 27, s. 248 n.

⁴¹ S. Truchim, op. cit., s. 43—47 i in. (wysuwa słabo udokumentowaną hipotezę, że autorem projektu przedstawionego przez Czartoryskiego był H. Stroynowski, rektor uniwersytetu wileńskiego); N. Bogdanowicz, op. cit., s. 152—155. Poważną część zasługi można przypisać ojcu ks. Adama, udzielającemu synowi rad w duchu zasad Komisji Edukacji Narodowej (A. K. Czartoryski do A. Czartoryskiego, 27 września 1801, 19 marca 1803, BCz. ewid. rkps 1046, s. 151, 265—268). Ks. Adam uczestniczył zupełnie biernie w posiedzeniach Komisji Szkół, a często był nieobecny (por. CGIAL, f. 731, vol. 1).

⁴² Birckenstock do A. K. Czartoryskiego, 20 sierpnia 1803, BCz. ewid. rkps 589, s. 87—91. Ks. Adam był prawdopodobnie inicjatorem powołania wizytatorów szkół (S. Truchim, op. cit., s. 81, 134 n.).

⁴³ Ukaz z 10 kwietnia 1805, PSZRI t. 82, St. Peterburg 1830, s. 915—921; N. Bogdanowicz, op. cit., s. 202—207; posiedzenie Nieoficjalnego Komitetu 16 września 1803, Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 236—240.

1802—1806, kiedy to powstały dwa uniwersytety, trzy wyższe szkoły, 26 gimnazjów i 80 szkół podstawowych⁴⁴.

Wśród memoriałów dyplomatycznych ks. Adama z lat 1804—1805 zachował się interesujący memoriał pt. „Danger des innovations à introduire“, opowiadający się za szerokim rozwojem oświaty, mającej cele ściśle praktyczne i odrębnej dla każdej klasy społecznej. Oświata winna posiadać charakter wielonarodowościowy celem wzmocnienia przywiązania do rządu. Zapobieganie złym skutkom upowszechnienia oświaty wymaga konsekwentnego, mądrego i niearbitralnego rządu, zwalczającego wszelkie uchybienia i wysuwającego najpopularniejsze koncepcje polityczne⁴⁵. Ciekawy ten dokument zawierał dość przejrzystą i chyba szczerą motywację polityki reform, postulowanych przez Czartoryskiego i jego przyjaciół.

W latach 1802—1804 ks. Adam uczestniczył w pracach komitetu dla opracowania projektu prawa dotyczącego Żydów. W Rosji, podobnie jak w innych krajach Europy, skutek nieprzyjaznej postawy rządów zachowali Żydzi swą odrębność. Oświecenie (m. in. w Polsce) usiłowało doprowadzić do pełnej ich asymilacji przy użyciu bardzo różnych metod. Te tendencje prawdopodobnie wpłynęły na próbę rozwiązania kwestii żydowskiej w Cesarstwie Rosyjskim.

Komitet, w którego skład weszli ministrowie sprawiedliwości i spraw wewnętrznych oraz Czartoryski i Seweryn Potocki, w końcu 1804 r. przedstawił propozycje zmian w położeniu Żydów rosyjskich⁴⁶. Książę miał w tym bardzo poważny udział⁴⁷. Wśród jego papierów znalazł się obszerny projekt w sprawie żydowskiej, będący podstawą dla późniejszych propozycji komitetu.

Autor projektu widział źródło zła w zupełnym odsunięciu Żydów od udziału w rządach, administracji i samorządzie, w pozbawieniu możliwości wpływania na ustawy i przepisy prawne, którym Żydzi podlegają. Dlatego swą odzieżą i językiem dają wyraz odrębności w stosunku do reszty społeczeństwa. Projekt postulował, aby przy ustalaniu właściwszych zasad postępowania wobec Żydów korzystać z rad ich przedstawicieli. Ponadto zalecał wprowadzenie wysokich opłat (przeznaczanych na szkolnictwo) za zajmowanie się szynkarstwem i handlem oraz za zawieranie małżeństw w zbyt młodym wieku. Najlepszymi sposobami asymilacji miało być osadzanie Żydów na roli i wprowadzanie w szkołach żydowskich nauczania w języku rosyjskim lub niemieckim. Autor uważał, że nie należy wtrącać się w spory religijne, które same spowodują osłabienie przesądów religijnych i postęp oświecenia wśród Żydów. W zakończeniu sugerował, aby dla Żydów nie mających stałej i pożytecznej pracy tworzyć domy pracy na wzór angielskich⁴⁸.

⁴⁴ N. Bogdanowicz, op. cit., s. 180.

⁴⁵ BCz. rkps 5227, s. 173—186.

⁴⁶ N. Bogdanowicz, op. cit., s. 107—109. Drobiazgowo, ale bardzo tendencyjnie o sytuacji Żydów i pracach Komitetu por. M. F. Szugurow, *Istorija Jewrejew w Rossii*, „Russkij Archiw” 1894, kn. I, s. 132—181 i in.

⁴⁷ Por. A. K. Czartoryski do A. Czartoryskiego, 19 marca 1803, BCz. ewid. rkps 1046, s. 268; Józef Czartoryski do A. Czartoryskiego, 12 marca 1804, tamże, ewid. rkps 1226.

⁴⁸ Myśli o poprawieniu graždanskogo sostojanija Jewrejew (kopia), BCz. ewid. rkps 2008; kolejność liter odsyłaczy (a. b. c. d.) wskazuje, że autorem był raczej cudzoziemiec. Akcenty oświeceniowe mogą świadczyć za autorstwem ks. Adama lub jego ojca. Brulion podobnego projektu z uwagami ołówkowymi (Aleksandra I?) znajduje się wśród papierów Nowosilcowa (Istoriczeskij Muzej, Moskwa, f. 316, vol. 1, k. 124—127).

Projekt ten został rozwinięty w „Położeniu ob ustrojstwie Jewrejów“ przedstawionym przez Komitet carowi. Propozycje komitetu zmierzły do zewnętrznej asymilacji Żydów w ciągu ośmiu lat. Car zatwierdził te postulaty, ale wojny następnych lat przeszkodziły ich realizacji⁴⁹. Program przedstawiony przez komitet odznaczał się łagodnością przewidywanych metod i zgodnością z postulatami Oświecenia. Zapewniał Żydom pełnię praw i starał się likwidować ich odrębność obyczajową i społeczną drogą stopniowo wprowadzanych zarządzeń. Tendencje te — charakterystyczne dla polskich projektów z epoki Sejmu Czteroletniego — mogły być sugerowane przez Czartoryskiego i Potockiego. Z pewnością oni napisali fragment projektu analizujący sytuację Żydów w Polsce⁵⁰.

W takich ramach (jeśli nie liczyć udziału księcia w Komitecie do spraw taryf celnych)⁵¹ zamykała się działalność Czartoryskiego w zakresie polityki wewnętrznej Rosji w latach 1801—1805. Ks. Adam brał stopniowo coraz większy udział w pracach administracji i w przygotowywaniu projektów, szczególnie w sprawie oświaty i centralnego aparatu administracyjnego. Zaznajamiał się z działaniem systemu biurokratycznego lecz nie zwiększał swej popularności w Rosji. Jego projekty — poprawne, a nawet dobre — przeważnie nie odznaczały się oryginalnością. Opierały się na radach ojca lub obcych wzorach⁵².

Okres najaktywniejszej działalności Czartoryskiego pokrywał się w przybliżeniu z momentem szczytowych wpływów i zaniku Nieoficjalnego Komitetu (pierwsza połowa 1802 i schyłek 1803 r.). Stopniowo malał rozpęd prac reformatorskich. Cesarz zarzucał liberalne gesty widząc słabość oligarchicznej opozycji i demonstrował pragnienie utrzymania samowładztwa. Pod naciskiem Aleksandra i sfer arystokratyczno-dworskich Komitet zmniejszył zakres swych prac do drobniejszych i spraw personalnych⁵³. Jego aktywność wyczerpała się na opracowaniu ukazazu o Senacie i manifestu o utworzeniu ministerstw. W listopadzie 1803 r. Komitet zakończył swój żywot, dając tym wyraz zwycięstwu kursu reakcyjnego. „Młodzi przyjaciele cesarza“ mogli jeszcze mieć nadzieję, że potrafią drogą bezpośredniego udziału w centralnej administracji nadać jej bardziej liberalny charakter⁵⁴.

⁴⁹ Ukaz z 21 grudnia 1804, PSZRI t. 28, s. 731—737; reskrypt cara do gubernatorów o stopniowym wprowadzeniu powyższego ukazazu z 31 października 1807, „Sanktpeterburgskij Żurnał” nr 12, 1807, s. 13—22.

⁵⁰ Por. W. Koczubej do A. Czartoryskiego 26 września 1806, BCz. rkps 5458, s. 415 n. Podobno ks. Adam obalił projekt Dierżawina w kwestii żydowskiej, przewidujący również przesiedlenie polskiej szlachty zaściankowej w głąb Rosji; ale cała relacja w tej sprawie wydaje się bałamutna i nie znajduje nigdzie potwierdzenia (G. Dierżawin, op. cit. t. VI, s. 799—804).

⁵¹ *Archiw Gosudarstwiennogo Sowjeta* t. III, cz. I, s. 369.

⁵² Por. d'Antraigues do A. Czartoryskiego, Londyn 31 października 1807, BCz. rkps 5481, s. 372; A. K. Czartoryski do A. Czartoryskiego, 1 września 1801 i 8 kwietnia 1803, BCz. ewid. rkps 1046, s. 137 n. i 277—280; A. Czartoryski do ojca, 10 sierpnia 1803, BCz. ewid. rkps 3267.

⁵³ Posiedzenie Nieoficjalnego Komitetu 7, 8 i 21 listopada 1803, Nikołaj Michajłowicz, op. cit. t. II, s. 231—235, 241 n.; notatki Stroganowa (koniec 1803 r.), CGADA, f. 1278, vol. 13, k. 85—91.

⁵⁴ Nie wykluczone, że Komitet przerywał tylko swą działalność na bliżej nieokreślony czas, ponieważ „młodzi” musieli zająć się kierowaniem poszczególnymi dziedzinami administracji, a z carem nadal spotykali się często w związku z problemami działalności administracyjnej. Potwierdza to brak wzmianki o faktycznym zakończeniu prac Komitetu zarówno w papierach Stroganowa, jak w korespondencji członków Komitetu.

20 września 1802 w wyniku reformy ministerialnej Czartoryski mianowany został zastępcą (towarzyszem) ministra spraw zagranicznych, Kocubej — ministrem spraw wewnętrznych, Stroganow — jego zastępcą, Nowosilcow — sekretarzem cesarza i towarzyszem ministra sprawiedliwości. Jeśli dodać do tego urząd kanclerza i ministra spraw zagranicznych powierzony A. Woroncowowi oraz stanowisko towarzysza ministra marynarki dane Cziczagowowi⁵⁵, to ogromna rola „młodych“ nie może ulegać wątpliwości. Bliska współpraca z carem i zwartość tej grupy dawały jej zdecydowaną przewagę nad pozostałymi ministrami, często intrygującymi wzajemnie przeciw sobie. Powierzchniowo patrząc na rzeczy wydawało się, że młodzi po dokonaniu pewnych reform chwyćli ster administracji, by kierować ich realizacją i rozwijaniem. W rzeczywistości, przyjmując udział w administracji, milcząco godzili się z negatywną postawą cara wobec projektów głębszych zmian.

W następnych latach Aleksander i „młodzi przyjaciele“ rozwinęli szczególną aktywność w zakresie rosyjskiej polityki zagranicznej. Ten zwrot wynikał z umacniania hegemonii Napoleona w Europie, a jeszcze bardziej z poglądów młodych. Nienawidzili i bali się rewolucji francuskiej, a zwłaszcza „zgubnych wpływów tej zarazy“ w Rosji. Wobec niebezpieczeństw zewnętrznych i wewnętrznych zaczęli opowiadać się za utrzymaniem samowładztwa. Jako liberałowie, rozumiejący sytuację wytworzoną przez sukcesy rewolucji, chcieli tylko przeciwdziałać wszelkim nadużyciom władzy (zwłaszcza administracyjnej) oraz zagwarantować bezpieczeństwo osobiste i obronę przed nadużyciami. Ścisły podział (przynajmniej w teorii) władzy na prawodawczą, wykonawczą i sądowniczą, przekształcenie Senatu w *pouvoir intermédiaire* i akt prawny wzorowany na „Wielkiej Karcie Wolności“ lub „Habeas corpus act“ stawały się dla nich najwyższym celem reform⁵⁶.

Czartoryski i jego przyjaciele być może ludzili się, że reformy wewnętrzne nastąpią w toku zwycięskiej walki przeciw hegemonii napoleońskiej. Katastrofa III koalicji w 1805 r. stała się ich klęską — polityczną i osobistą. Dymisja Czartoryskiego, Nowosilcowa i Stroganowa w połowie 1806 r. oznaczała upadek ich dominujących wpływów w Petersburgu. Jeszcze raz próbowali odzyskać je na przełomie 1806/1807 r., gdy katastrofa Prus i konieczność wojny przeciw Francji ponownie umocniły tendencje antynapoleońskie w otoczeniu cara i w wyższych sferach rosyjskiego społeczeństwa.

W listopadzie 1806 r. car (za pośrednictwem Czartoryskiego) ponownie zbliżył się do triumwiratu. Czartoryski podchwycił inicjatywę cara. W ostrych barwach kreślił niebezpieczeństwa związane z rozpoczynającą się wojną przeciw Francji i starał się sugerować Aleksandrowi opracowanie generalnego planu działania z uwzględnieniem wszelkich dziedzin administracji⁵⁷. Następnie w porozumieniu z Nowosilcowem wystąpił z wyraźną ofertą reaktywowania Nieoficjalnego Komitetu. Nie

⁵⁵ Początkowo pozostawał on prawdopodobnie w przyjaznych stosunkach z „młodymi“, a nawet brał udział w pracach nad reformami (por. Mémoire sur l'instruction publique et la législation relativement à la Russie — tekst La Harpe'a z uwagami Cziczagowa, 28 października 1801, Biblioteka im. Lenina, Moskwa, f. 333, vol. 25, k. 1—20)

⁵⁶ Notatki Stroganowa (1802), CGADA, f. 1278, vol. 13, k. 14, n., 25 n., vol. 14, k. 37.

⁵⁷ A. Czartoryski do Aleksandra I, 2 listopada 1806, BCz. ewid. rkps 1039 a i c (brulion i kopia); kopia — CGADA, f. 1278, vol. 42, k. 54—57.

wiedząc, czy cesarz wyrazi na to zgodę, ks. Adam i Nowosilcow przesłali zwięzły memoriał na temat aktualnej sytuacji i proponowanych posunięć, który chcieli „przeczytać w małym Komitecie, jak to było dawniej praktykowane”⁵⁸.

Autorzy memoriału przekonani byli, iż nad Rosją zawisło wielkie niebezpieczeństwo. Napoleon rozbił Prusy, pozyskuje Słowian, a zwłaszcza Polaków, przy których pomocy może doprowadzić do pełnej katastrofy Rosji. Domagali się posunięć śmiałych i stanowczych: wielkiej akcji propagandowej i patriotycznej, ścisłego podporządkowania całej administracji i działań jednemu ośrodkowi dyspozycyjnemu, zorganizowania i dołączenia do armii pospolitego ruszenia. W zakończeniu sugerowali personalne zmiany w ministerstwach wojny i spraw zagranicznych, akcentowali konieczność powołania do rządu ludzi o odpowiednich, jednakowych „zasadach i uczuciach” (była to lekka aluzja do systemu angielskiego) i ofiarowali swe usługi. Nauczeni doświadczeniem, zaprawiali ofertę dużą porcją grzeczności pod adresem cara.

Po tarciach i obustronnych wyjaśnieniach Aleksander zaakceptował inicjatywę i Nieoficjalny Komitet z Czartoryskim na czele prawdopodobnie wznosił narady zgodnie z nakreślonym wyżej planem. Ale zarazem car uchylił się od przyjęcia sugestii w sprawie zmian w centralnej administracji i zaczął podejrzliwie traktować ks. Adama ze względu na jego polskie pochodzenie. Komitet usiłował pozyskać jednego ze swych wrogów (hr. Tołstoja) i umocnić swą pozycję⁵⁹. Czartoryski i Nowosilcow domagali się, aby przed wznowieniem prac Komitetu car „oznaczył trwale i konsekwentnie respektowane zasady”, na których Komitet oparłby swe szczegółowe projekty⁶⁰.

Dyskusje w Nieoficjalnym Komitecie prowadzono przez część grudnia przy nieustannych konfliktach między władcą a jego przyjaciółmi⁶¹. Omawiano opracowany przez Czartoryskiego drobiazgowy projekt zmian w centralnej administracji, poważnie ograniczający samodzielność decyzji cara i tworzący bazę dla powołania faktycznego gabinetu rządzącego. Całą administracją i opracowaniem systemu jej działania kierować miała „tajna rada gabinetowa” (Conseil privé de Cabinet) złożona z trzech

⁵⁸ „Dawniejszy Komitet Ocalenia Publicznego, który wyszedł z użycia, bardzo pragnie móc zebrać się dla przedstawienia WCM swych poglądów w sprawie niepokojącego kryzysu, w jakim znajduje się Rosja”. A. Czartoryski do cara, 23 listopada 1806, BCz. ewid. rkps 1039; do listu dołączony był memoriał w języku rosyjskim, podpisany przez Nowosilcowa i Czartoryskiego (tamże), identyczny z *Mémoire sur les mesures à adopter dans la position actuelle de la Russie* présenté le 11/23 novembre 1806 (brulion), BCz. rkps 5229. s. 13—29; opublikowany jako Memoriał A. A. Czartoryskiego, N. N. Nowosilcowa i P. A. Stroganowa („Russkaja Starina”, awgust 1894, s. 212—216).

⁵⁹ Car do A. Czartoryskiego (23 i 24 listopada 1806), A. J. Czartoryski op. cit. t. II, s. 92, 94 n.; A. Czartoryski do cara, 25 listopada 1806, BCz. ewid. rkps 1039 a, c; Aleksander I do A. Czartoryskiego, 26 listopada 1806, BCz. ewid. rkps 3345; na kierowniczą rolę ks. Adama w Komitecie wskazuje ówczesna korespondencja między nim a carem oraz włączenie materiałów związanych z tymi naradami do papierów księcia. W naradach Komitetu uczestniczyli Czartoryski i Nowosilcow, a może również Koczubej. Stroganow uczestniczył w nich po powrocie z Anglii (w listopadzie 1806 r.), ale rozżalony na zmienną postawę cara — wycofał się wkrótce z działalności politycznej.

⁶⁰ A. Czartoryski do cara, 27 listopada 1806, BCz. ewid. rkps 1039 a, c.

⁶¹ Z tekstów listów, a zwłaszcza wnoszonych poprawek widoczna jest gotowość Czartoryskiego i Nowosilcowa do kompromisu z dość sztywnym i niechętnym stanowiskiem Aleksandra, ale za cenę udziału we władzy i przyjęcia ich wszystkich ważniejszych postulatów.

sekcji (spraw zagranicznych, wewnętrznych i wojny), w których zasiądzie po 3—6 członków. Powoła ich cesarz spośród najbliższych doradców i kierowników odpowiednich ministerstw, a po utworzeniu rady same sekcje proponować będą dalszych kandydatów na członków. Obok stałych członków rady w dyskusjach nad realizowaniem zatwierdzonych projektów mogą uczestniczyć z głosem doradczym zaproszeni znawcy omawianych zagadnień oraz zainteresowani ministrowie. Kwestie dotyczące jednej sekcji dyskutowano by na jej posiedzeniu, a przewodniczący powiadamiałiby pozostałe sekcje o podjętych i zatwierdzonych przez cara decyzjach. Inne sprawy roztrząsać będzie zebranie ogólne rady, a jeśli wymagają one specjalnej tajemnicy, car „wyznaczy po jednej osobie z każdej sekcji dla ich przedyskutowania“.

Czartoryski, Nowosilcow i Kocubej umieszczając swe kandydatury w proponowanym składzie rady mieli prawdopodobnie nadzieję, że stworzą nowy triumwirat, który w oparciu o grupę doradców cara i przedstawicieli najwyższej biurokracji narzuci władcy swoją konsekwentną linię w polityce wewnętrznej i zagranicznej, a nawet podda kontroli posunięcia Aleksandra. Temu celowi służyło również wyeliminowanie władcy z udziału w posiedzeniach rady oraz klauzula zakazująca carowi podejmowanie jakichkolwiek decyzji i ich realizacji, dopóki nie zostaną przedyskutowane w sekcjach ⁶².

Ponadto ks. Adam proponował powołanie różnych tajnych komitetów, maksymalnie uwzględniających potrzeby wojny z Francją. Chciał utworzyć komitety policji stanu, kościelny („dla środków zapalenia patriotyzmu, miłości władcy, gorliwości w poświęcaniu wszystkiego w obronie państwa”) oraz dwa komitety aprowizacji armii (pod kierownictwem Nowosilcowa). Komitet żydowski, złożony z trzech rabinów, miał zbadać opinie Żydów i znaleźć sposoby pozyskania ich dla polityki rosyjskiej. „Tajny komitet naukowców“ winien pracować nad ulepszeniem wszelkich środków dla potrzeb wojny i kierować akcją propagandową. Tej ostatniej poświęcał bardzo dużo uwagi, załączając krótki wykaz listów, okólników, proklamacji i manifestów politycznych, które należy kolportować w kraju oraz za granicą (szczególnie wśród Polaków) ⁶³.

Niektóre posunięcia proponowane przez Czartoryskiego i Nowosilcowa były zbieżne w zakresie metod z decyzjami jakobińskiego Komitetu Ocalenia Publicznego, gdy rewolucja francuska stała wobec groźby katastrofy. Podobna ocena sytuacji Francji w 1793 r. i Rosji u schyłku 1806 r. prowadziła arystokratycznych liberałów rosyjskich do uznania konieczności wykorzystania form i zasad organizacyjnych, zbliżonych w pewnym stopniu do tych, które Francji zapewniły wielkie triumfy. Ale podobieństwo było tylko powierzchowne, formalne. Aleksander przyjął jedynie większość propozycji Czartoryskiego w sprawie przy-

⁶² A. Czartoryski, *Vues sur la formation d'un conseil privé de cabinet qui ont été présentées à SMI et discutées avec Elle*. BCz. rkps 5228, s. 271—278; projekt stanowiący podstawę sugestii Czartoryskiego, a opracowany być może przez Nowosilcowa, Piattolego czy Gowera (ambasadora angielskiego w Petersburgu) — tamże, s. 279—293.

⁶³ A. Czartoryski, *Memorandum*, 5 grudnia 1806, BCz. rkps 5229, s. 31—48. Sugestie w sprawie Żydów to refleks projektu Piattolego spowodowanego obawą, iż Napoleon pozyska wszystkich europejskich Żydów i wykorzysta to w wojnie (por. E. Kipa, *Fryderyk Gentz a Polska 1794—1831*, Warszawa 1910, s. 130; M. F. Szugurov, op. cit., „Russkij Archiw” 1894, kn. I, s. 499 n.). Potrzebę akcji propagandowej uznawał również Stroganow (CGADA, f. 1278, vol. 39, k. 65 n.).

gotowania obrony⁶⁴. Natomiast zasadnicze propekty nie znalazły żadnego zastosowania w praktyce.

Zimą i w początkach wiosny 1807 r. triumwirat przejściowo odzyskał dawny wpływ. W Petersburgu głośno mówiono o bliskim powrocie Czartoryskiego na poprzednio zajmowane stanowisko⁶⁵. Lecz ostatni okres walk przeciw Francji i rokowania tyłżyckie przyniosły definitywny upadek „młodych przyjaciół”. Wobec swego niezachwianego anglofilizmu i demonstracyjnych kontaktów z przedstawicielami Anglii wzbudzali niechęć cara, który widział w nich partię opozycyjną⁶⁶. Czartoryski zatrzymał jedynie stanowisko kuratora okręgu naukowego wileńskiego i członka Rady Państwa. Brał udział w kilku posiedzeniach Rady w 1810 r., zabierał głos w dyskusjach nad projektem prawa małżeńskiego⁶⁷.

Upadek Czartoryskiego i jego przyjaciół spowodowany był formalnie rozbieżnościami między nimi a carem w sprawach polityki zagranicznej, a zwłaszcza klęskami rosyjskich posunięć antynapoleońskich. Lecz nie należy zapominać również o tendencjach „młodych przyjaciół” do kontroli osobistej władzy cara i zreformowania naczelnych władz administracyjnych. Te próby — podejmowane w interesie umocnienia pozycji politycznej arystokracji i wzmocnienia sił obozu antyrewolucyjnego — zakończyły się fiaskiem. Mimo wysiłków Czartoryskiego i jego przyjaciół carat — nawet poważnie zagrożony na arenie międzynarodowej — nie zdecydował się na dobrowolne przeprowadzenie coraz bardziej koniecznych reform. Wbrew światlejszym, liberalnym politykom w obozie kontrrewolucyjnym następowała szybka polaryzacja stanowisk, a raczej umacnianie tendencji wrogich reformom. Upadek Sperjańskiego ostatecznie przypieczętuje powyższą ewolucję.

Ежи Скворонек

УЧАСТИЕ АДАМА ЧАРТОРИЙСКОГО В ПОДГОТОВКЕ ВНУТРЕННИХ РЕФОРМ В РОССИИ (1801—1807)

Статья посвящена анализу элементов политической деятельности Чарторийского почти целиком незамеченных доселе в историографии вопросов. Князь Адам в 1795 г. посланный родителями в Петербург для восстановления прав на имение обложенное Екатериной II секвестром, подружил с в. кн. Александром Павловичем и стал его близким сотрудником в 1801—1807 гг., влияя на внутренние реформы и внешнюю политику России.

⁶⁴ A. Czartoryski, Memorandum, 17 grudnia 1806, BCz., rkps 5229, s. 31—40 (notatki na marginesie przy niektórych postulatach: *Se fait* lub *Reussi au Comité* i wskazanie osoby kierującej daną sprawą): *Réflexions sur les rapports que les opérations de l'armée doivent avoir avec son approvisionnement et les moyens de l'assurer*, 17 stycznia 1807, BCz. rkps 5286, s. 249—260; A. M. Stanisławska-Ja, *Rusko-anglijskije odnoszenija i problemy sredizemnomoria (1798—1807)*, Moskwa 1962, s. 457.

⁶⁵ J. de Maistre do Rossiego, marzec 1807. J. de Maistre, *Mémoires politiques et correspondance diplomatique de... avec explications et commentaires historiques par Albert Blanc*, Paris 1858, s. 268—271; M. Longinow do S. Woroncowa, 30 marca 1807, *Archiw kn. Woroncowa* t. 23, s. 26—28.

⁶⁶ N. Bogdanowicz, op. cit. t. II, s. 310; Hardenberg do Jacobi Closta, 12 lipca 1807, *Denkwürdigkeiten des Staatskanzlers Fürsten von Hardenberg* t. V, wyd. L. Rank e, Leipzig 1877, s. 538.

⁶⁷ Opinie A. Czartoryskiego w czasie dyskusji w Radzie Państwa, 18 i 31 marca 1810, CGIAL, f. 1251, vol. 7, k. 6.

Архивные материалы Воронцовых, Строганова и Чарторийского позволяют точно определить действительное участие кн. Адама в подготовке и проведении реформ кругом „молодых друзей”, а вместе с тем добавить много интересных фактов в деятельности Негласного Комитета. Чарторийский деятельно участвовал в обсуждениях Комитетом крестьянского вопроса и высказывался за признанием также частновладельческим крестьянам права купли земли и запрета продажи их без земли. В позднейшие годы в ходе решения Государственным Советом конкретных споров между помещиком и деревней он выступал с требованием оброчного обложения крестьян путем добровольных соглашений с помещиком, но без вмешательства государства.

Чарторийский сыграл крупную роль при разработке общих принципов реформ центрального административного аппарата. Он соучаствовал в уточнениях проекта реформы Сената, имевшей в виду преобразование его в высший орган контроля администрации, а затем в будущем в высшую палату парламента. 22.II.1802 г. кн. Адам представил обширный доклад по вопросу общих изменений в управлении государством, утвержденный царем как основная директива практических предприятий (таким образом Чарторийский повлиял косвенно на манифест об учреждении министерств).

Кн. Адам был одним из главных инициаторов работ по кодификации законов и новому кодексу, а также соорганизатором реформ народного образования. Вероятно он не принадлежал к авторам закона имевшего в виду постепенную умеренную ассимиляцию евреев.

На рубеже 1806—1807 гг. в период тяжелой борьбы России с Францией, Чарторийский вместе с Новосильцовым заново выступили с предложением внутренних реформ. На этот раз они имели в виду главным образом максимальную мобилизацию сил для нужд войны. С согласия царя вероятно тогда возобновил свою деятельность Негласный Комитет. Быть может Чарторийский, Новосильцов и Кочубей желали создать новый „гриувират”, дабы опираясь на группу советников царя и представителей высшей бюрократии навязать самодержцу свою последовательную линию во внутренней и внешней политике, а даже подвергнуть контролю самого царя. Этой цели должны были служить разработанные Чарторийским проекты учреждения Тайного Кабинетного Совета, который явился бы основой для создания фактического правительственного Кабинета.

На внимание заслуживает также присущее докладам Чарторийского и Новосильцова стремление использования некоторых методов якобинского Комитета общественного спасения, которые десяток лет до того обеспечили Франции успех в борьбе с мощными врагами.

Вышеуказанные проекты в минимальной степени повлияли на действительные предприятия Александра I. Попытки реформ предпринимаемые в интересе укрепления политической позиции просветительской аристократии и укрепления сил противников наполеоновской Франции — завершились неудачей. Они остались теоретическими программами и выражением стремлений малочисленной группы „аристократических либералов”, которые поняли невозможность сохранения системы царского самодержавия и необходимость проведения некоторых реформ в духе „английской системы правления”. Участие Чарторийского в подготовке внутренних реформ в России — это интересное проявление либерализма, которому в XIX столетии суждено было приобретать в разные формы и служить различным общественным слоям в отдельных странах.

Jerzy Skowronek

LA PARTICIPATION D'ADAM CZARTORYSKI À LA POLITIQUE DE RÉFORMES EN RUSSIE (1801—1807)

L'article étudie un aspect de l'activité politique du prince Adam Czartoryski qui jusqu'ici a été presque entièrement négligé par les chercheurs. Le prince Adam — envoyé en 1795 à Pétersbourg par ses parents pour recouvrer les biens séquestrés par Catherine II — se lia d'amitié avec le grand-duc Alexandre et

devint son proche collaborateur dans les années 1801—1807, influençant ainsi les réformes intérieures et la politique étrangère de la Russie.

Les papiers de Stroganov et de Czartoryski — conservés dans les archives — permettent d'établir exactement en quoi consista la participation du prince Adam à l'activité du cercle des „jeunes amis du tsar”, qui prépara et réalisa les réformes; ils permettent aussi de connaître de nouveaux faits concernant l'activité du Comité Non-Officiel (Neglasnyi Komitet). Czartoryski participa activement aux discussions du Comité sur la réforme du servage: il proposait d'étendre aux paysans des biens privés le droit d'acheter la terre et de défendre la vente des paysans sans terre. Dans les années suivantes, lorsque le Conseil d'Etat s'occupait des différends entre les propriétaires terriens et les paysans, Czartoryski demandait que les paysans s'accordent librement avec les propriétaires sur la rente à payer, sans que l'état intervienne.

Czartoryski joua un rôle important dans l'élaboration des principes généraux pour les réformes de l'administration centrale. Il contribua à préciser le projet d'une réforme du Sénat, qui visait à faire de cette institution l'organe suprême de contrôle de l'administration et, dans l'avenir, la chambre haute du parlement. Le 22 février 1802, le prince Adam présenta un ample mémorial concernant les changements généraux à apporter à l'administration de l'État. Ce document fut approuvé par le tsar en tant que directive pour des mesures pratiques (de cette façon Czartoryski influença indirectement le manifeste concernant la création des ministères). Le prince Adam fut l'un des principaux promoteurs du travail pour la codification du droit; il fut en outre l'un des organisateurs des réformes de l'enseignement dans l'empire russe. Probablement il fut aussi l'un des auteurs des lois visant à une graduelle assimilation des Juifs.

A la fin de 1806 et au début de 1807, pendant que la Russie était engagée dans une lutte difficile avec la France, Czartoryski et Novosiltsov proposèrent à nouveau des réformes. Maintenant leurs propositions visaient surtout à mobiliser toutes les forces disponibles pour les besoins de la guerre. Il est probable que le Comité Non-Officiel reprit alors, avec le consentement du tsar, son activité. Peut-être Czartoryski, Novosiltsov et Kochubei désiraient-ils former un nouveau „triumvirat” pour imposer au tsar, avec l'appui d'une partie de ses conseillers et des hauts fonctionnaires, leur ligne de politique intérieure et étrangère, voire même pour soumettre le tsar à leur contrôle. C'était là — semble-t-il — le but des projets élaborés par Czartoryski pour la création d'un Conseil privé de Cabinet, qui aurait dû devenir la base pour la formation d'un gouvernement de fait.

Il est intéressant de constater, dans les mémoriaux de Czartoryski et de Novosiltsov, une tendance à utiliser certaines méthodes du Comité de Salut Public jacobin, qui, peu d'années auparavant, avaient assuré à la France la victoire sur de puissants adversaires.

Ces projets n'exercèrent qu'une influence minime sur la conduite d'Alexandre I. Les tentatives de réforme entreprises dans le but de renforcer les positions de l'aristocratie éclairée et d'augmenter les forces des adversaires de la France napoléonienne — se soldèrent par un échec. Elles restèrent une expression des aspirations d'un petit groupe de „libéraux aristocrates” qui avaient compris l'impossibilité de conserver sans changements le système autocratique, la nécessité d'y introduire des réformes dans l'esprit du gouvernement anglais. La participation de Czartoryski aux travaux pour les réformes en Russie est une manifestation intéressante de ce libéralisme qui au XIXe siècle devait prendre des formes différentes et servir aux intérêts de différentes couches sociales dans les divers pays.